

Zagyi, Nándor¹

18–19. századi magyar India-utazók emlékezete

Remembering 18th–19th century Hungarian India travellers

ABSZTRAKT

Jelen tanulmány a 18–19. századi magyar vagy magyarországi kötődésű India-utazókról nyújt átfogó képet. Ennek keretében a szerző szubjektív értékítéletére hagyatkozva a címben jelzett időszak során Indiában, illetve Dél-Ázsiában járt személyeket munkásságuk, életművük indiai szubkontinenshez való kötődésének ereje, valamint társadalmi háttérük, foglalkozásuk, motivációik és céljaik, nem utolsósorban pedig az utazási és tudományos irodalomhoz való hozzájárulásuk értéke, tudománytörténeti jelentőségük alapján rendszerezi. A szűkebb értelemben vett India-utazók esetében, azaz akiknek az életműve szorosan összefonódott Indiával, emlékezetük köznapi és szaktudományos vonatkozásainak, az emlékezeti térben elfoglalt pozícióiknak, emlékük fizikai formában való megjelenésének, illetve az ezekben mutatkozó különbségek okainak a szerző külön elemzést szentel.

Kulcsszavak: emlékezet, emlékezeti tér, India-utazók, tudománytörténet, utazási irodalom

ABSTRACT

The present study provides a comprehensive overview of the 18th–19th century Hungarian or Hungary-related India travellers. In this context, relying upon the author's subjective value judgement, individuals who visited India and South Asia, respectively, at any point during the period indicated in the title are systematized according to the strength of their work's and oeuvre's connection to the Indian subcontinent, as well as their social backgrounds, occupations, motives and goals, and not least the value of their contribution to travel and scientific literature and their significance in the history of science. In the case of India travellers in the strict sense, i.e. whose oeuvre is closely intertwined with India, the author devotes a separate analysis to the everyday and scientific aspects of their memory, their positions in memory space, the appearance of their memory in physical form, and the reasons behind the differences perceptible in these issues.

Keywords: history of science, India travellers, memorial space, memory, travel literature

¹ PhD, geographer, research fellow, Szentágotthai Research Centre, Research Centre for Historical and Political Geography, University of Pécs, zana@gamma.ttk.pte.hu

BEVEZETÉS

Noha a földrajzi utazókkal, felfedezőikkel kapcsolatos tudománytörténeti, életrajzi irodalom meglehetősen bőséges, illetve e szakterület művelésének a hazai földrajztudományban is régi hagyományai vannak, a róluk szóló áttekintések alapvetően kronologikus (Havasné Bede & Somogyi, 1973; Bodrogi, 1978) vagy térségi szempontokat követnek (Balázs, 1995a, 1995b; Krizsán, 1994, 1995; Kubassek, 1993, 1994), esetleg a teljességre törekedve enciklopédikus formában íródtak. Ez utóbbiak legismertebb és legnaprakészebb példája a Magyar utazók lexikona, amely azonban az áttekinthetőséget segítendő, a jelentősebb utazókat függelékekben földrajzi térségek, szakmai-társadalmi hátterük, utazási céljaik szerint, illetve időrendben is csoportosítja (Balázs, 1993). Údító kivételt jelent e tekintetben Kitanics (2018) munkája, aki a 19–20. századi hazai arisztokrácia indiai utazási motivációt, tapasztalatait és az általa közvetített korabeli India-képet elemzi. A Magyarországról Indiába érkezett keresztény misszionárius utazók tevékenysége kapcsán külön kiemelendők Ács részben társszerzővel közös írásai (Ács, 2017; Zagyi & Ács, 2017). A jelen vizsgálat szakirodalmi előzményei között említhető továbbá, hogy a Modern Geográfia hasábjain is megjelent több, a vizsgált térség, illetve tágabb környezete elemzésére vállalkozó tanulmány (Nemes, 2016; Singh, 2015; Singh, 2014; Fazekas, 2014; Wilhelm, 2008; Wilhelm & Zagyi, 2016; Kiss-Csapó, 2009). Végül, de nem utolsósorban megkerülhetetlen szakirodalmi előzményként mindenképpen szólunk kell Bangha (2011) monográfiájáról, amelyben a szerző egyebek mellett a magyar India-utazókkal kapcsolatos irodalmi vonatkozásokat tárgyalja.

Jelen tanulmány a 18–19. századi magyar India-utazók és életművük komplex szemléletű áttekintését adja úgy, hogy megvizsgálja egyrészt az Indiát járt magyar, illetve magyarországi utazók adott térség iránti személyes és szakmai elköteleződésének erejét, másrészt társadalmi státusukat és függőségeiket, szakmai képzettségüket, céljaikat, irodalmi örökségüket, majd e kettős szempontrendszer alapján tipizálja őket. Végül azok esetében, akik az országhoz való kötődésük alapján a legszorosabb értelemben véve India-utazóknak tekinthetők, emlékezetük köznapi és szaktudományos vonatkozásainak, az emlékezeti térben elfoglalt pozícióiknak, emlékük fizikai formában való megjelenésének, illetve az ezekben mutatkozó különbségek okainak külön elemzést szentel.

MÓDSZEREK

Elemzésünk a 18–19. századi utazókra fókuszál azon megfontolásból, hogy az e korszakot megelőzően Indiában járt magyarokról még csak nagyon szórványos és többnyire bizonytalan források állnak rendelkezésünkre, a 20. századiak személyét és munkásságát viszont napjainkra széles körűen és részletesen feldolgozták. A 18–19. században Indiát, illetve Dél-Ázsiát felkereső utazókról már érdemi információkkal rendelkezünk, emlékezetük azonban jórészt mégis halovány. Jelen írás az ő emlékük felidézésének szándékával született.

A 18–19. századi India-utazók körének megállapításához elsődlegesen Szinnyei József Magyar írók élete és munkái című 14 kötetes monumentális gyűjteményét használtuk, amely többek között a magyar utazók életrajzi adatainak, életművének, tudományos teljesítményének megismerésében is megkerülhetetlen és alapvető forrásanyag, minthogy szinte az összes, a 20. század előtt élt utazó és földrajzi felfedező szerepel benne (Szinnyei, 1891–1914). Szinnyei online kutatható életrajzi gyűjteményének szövegében az India, Ceylon, Bengál, Himalája, Kasmír, Pandzsáb, Gangesz, Bombay, Calcutta, Delhi, Madras kulcsszavakra mint az Indiával kapcsolatos utazási irodalomban

leggyakrabban előforduló földrajzi nevekre kerestünk rá, és első megközelítésben minden olyan személyt India-utazóként azonosítottunk, akivel kapcsolatban a kulcsszavas keresés eredményes volt. Kiegészítő forrásul szolgált Balázs (1993) lexikográfiai munkája, amely a vizsgált korszak India-utazóinak körét szűkebben értelmezi ugyan, de tartalmaz néhány olyan nevet, akik Szinnyei munkájában nem jelennek meg. E két forrásbázisra támaszkodva 41 olyan személyt sikerült azonosítani, akik különböző céllal, illetve indíttatásból eljutottak Indiába. E helyütt két módszertani megjegyzéssel élünk. Egyrészt Szinnyei nyomán a számos nem magyar nemzetiségű, de magyarországi kötődésű személyre is magyarként, illetve a Ceylon szigetén járt egykori adatközlőkre is India-utazókként hivatkozunk.

EREDMÉNYEK

India-utazóink áttekintő bemutatása

A vizsgálati körbe bevont személyek életrajzi adatainak, társadalmi háttérének, képzettségének, utazási motivációinak áttekintése eredményeként hét utazói típust sikerült elkülöníteni:

- független utazók, arisztokraták, vadászok – 17 fő;
- tudósok – 11 fő;
- misszionáriusok – 4 fő;
- hajós utazók – 3 fő;
- gyarmati tisztségviselők – 2 fő;
- Indiában megtelepedett személyek – 2 fő;
- egyéb – 2 fő.

Szubjektív értékítéletünk alapján az Indiát felkereső magyarokat az országhoz való személyes és tudományos kötődéseik alapján három csoportba soroltuk:

- szoros értelemben vett *India-utazók*, akiknek az életműve szorosan összefonódott Indiával – 7 fő;
- *Indiát járó utazók*, akik indiai tartózkodásukkal érzékelhető nyomot hagytak maguk után – 17 fő;
- azok, akik *megfordultak Indiában* érzékelhető nyom nélkül – 17 fő

Független, félig független amatőr világjárók

Két, jól elkülönülő csoportot alkotnak. Egyik részük olyan, jellemzően arisztokrata, földbirtokos utazó, akihez érdemi indiai vonatkozású teljesítmény nem kötődik. Helyi élményeikről, tapasztalataikról a tudományosság, az elfogulatlanság látszatát rendszerint nélkülöző hírlapi cikkekben számoltak be. Utazásuk elsődleges célja a vadászat volt, indiai tartózkodásuk emlékét több esetben csak az általuk hazahozott vadásztrófeák őrzik.

A vadászutazók között kell megemlékeznünk *Esterházy Mihály* (1853–1906) grófról, a sport, a vadászat, a fényképészet, az autózás iránt elkötelezett gondtalan életű arisztokrata politikusról, aki oroszán vadászként az 1880-as évek elején tartózkodott Indiában. Tudományos vagy irodalmi jelentőségű munkásságot nem fejtett ki, csupán néhány sportcikket publikált hazai lapokban. *Orczy Elek* (1843–1916) bárót Szinnyei ugyancsak vadászutazóként említi, aki indiai vadászkalandjairól szintén néhány rövid hírlapi cikkben számolt be, ezen túl érdemi utazói teljesítmény nem kötődik a nevéhez. Ebbe a körbe tartozik gróf *Tisza Lajos* (1832–1898) miniszter, Tisza Kálmán miniszterelnök fivére, aki forrásunk szerint az 1870-es évek első felében Afrikában és Kelet-Indiában utazott, vélhetően ugyancsak vadászat céljából.

A vadászutazók között akad két olyan személy, akik irodalmi nyomot is hagytak maguk után, így e tekintetben kivételesnek tekinthetők. *Szalay Imre* (1846–1902) földbirtokos, országgyűlési képviselő, aki egyébiránt a hazai szőlő- és borkultúra művelésében töltött be fontos szerepet, szenvedélyes vadászként megfordult Afrikában és Indiában, illetve Ceylon szigetén is. Vadászútjairól rengeteg trófeát és egyéb relikviákat hozott magával. Amellett, hogy helyi élményeiről hírlapi beszámolókat közölt, ceyloni tapasztalatairól gazdagon illusztrált, önálló kötettel emlékezett meg (Szalay, 1897). *Tallián Emil* (1859–1911) délvidéki származású földbirtokos, vadászutazó (1. ábra) anyagi függetlenségének birtokában ugyancsak nagy utazásokat tett Afrikában és Ázsiában, hosszabb ideig vadászott Indiában és Ceylonon is, ahonnan számos trófeával tért haza. A vadászatai idején készített jegyzeteire támaszkodva tette közzé braziliai, indiai és afrikai élményeit tartalmazó útinaplóját (2. ábra) (Tallián, 1906).

1. ábra: Tallián Emil portréja
Figure 1. Emil Tallián's portrait

Forrás: <https://hu-hu.facebook.com/konyvmanufaktura/photos>

Az e csoportba tartozó utazók további tagjai egyéb célból – az egzotikus világ, a keleti kultúrák megismerése, gyógyulás stb. – keresték fel Indiát. Ezek közé tartozik *Cziriák Károly* (?–?) világjáró szabómester, aki 1870–1877 között bejárta a Föld számos országát. Többek között indiai útiélményeiről is beszámolt a Fővárosi Lapokban. Élete és munkássága kevésbé ismert, indiai tartózkodása a hazai utazási irodalomban nem hagyott különösebb nyomot. Szintén kevés adat áll rendelkezésre *Schuller György* (?–?) életéről. Nagyszebeni származású 18. századi aranyműves, később királybíró, aki Szinnyei szerint szenvedélyes utazóként eljutott egészen Kelet-Indiáig.² Erre vonatkozó bővebb információval azonban ő sem szolgál. *Justh Zsigmond* (1863–1894), a fiatalon meghalt földbirtokos, irodalmár tüdőbaját kúrálандó többfelé utazott, így többek között megfordult Indiában is, de erről érdemi források hiányában alig tudunk valamit, indiai jelenlétének nincs írásbeli lenyomata. *Kemény Endre* (1845–1898) báró, politikus, író, szabadelvű párti országgyűlési képviselő ugyancsak több utazást tett Ázsiában, ceyloni tartózkodásáról beszámoló néhány levelét hazai hírlapok tették közzé. Ezek tudományos, művészeti, irodalmi jelentősége azonban marginális. *Szemere Attila* (1859–1905) újságíró, műgyűjtő, Szemere Bertalan, a Batthyány-kormány belügyminiszterének fia 1881–1884

² A kor földrajzi terminológiájának megfelelően Szinnyei Indiára következetesen Kelet-Indiáként utal, megkülönböztetve azt Nyugat-Indiától, azaz a karibi szigetvilágtól.

között megvalósult külföldi utazása során Európa és Észak-Afrika után Dél- és Délkelet-Ázsiát kereste fel. Bejárta Indiát is, azonban erre vonatkozó részletes ismeretek nem állnak rendelkezésünkre. Ő elsősorban az ősi japán és kínai művészetet tanulmányozta behatóbban.

A független, félig független amatőr világgjárók másik fő típusát olyan, Indiát járó utazók alkotják, akik már jól érzékelhető, értékes nyomot hagytak maguk után ismeretterjesztő irodalmi munkásságuk, elismerésre méltó utazói teljesítményük révén, vagy akár Indiát is érintő expedíciók mecénásaként. A független, félig független amatőr világgjárók másik fő típusát olyan, Indiát járó utazók alkotják, akik már jól érzékelhető, értékes nyomot hagytak maguk után ismeretterjesztő irodalmi munkásságuk, elismerésre méltó utazói teljesítményük révén, vagy akár Indiát is érintő expedíciók mecénásaként.

2. ábra: Tallián Emil útinaplójának címlapja
Figure 2. Title page of Emil Tallián's travel diary

ÚTINAPLÓMBÓL.

TALLIÁN EMIL

NAPLÓJEGYZETEI
BRAZILIAI, INDIAI, CEYLONI ÉS BR. KELET
AFRIKAI UTAZÁSAI ÉS VADÁSZATAIRÓL.

K I A D J A
A „TÖRÖK-KANIZSA ÉS VIDÉKE”
1906.

Forrás: <http://konyvmanufaktura.hu/termek/tallian-emil-utinaplombol/>

Andrássy Manó (1821–1891) gróf, festő, karikaturista, műgyűjtő, politikus, országgyűlési képviselő, nem mellesleg a Tisza-szabályozás, valamint a hazai bányászat és nehézipar fejlesztésének élharcosa, akit ennek okán Vasgrófként emlegettek, id. Andrássy Gyula miniszterelnök testvére volt. Az egzotikus tájak megismerése, illetve vadászélmények iránti vágytól hajtva kelt útra a Távol-Keletre. Az 1848–1849-es szabadságharcot követő megtorlások elől menekülő emigráns utazó volt. Irodalmi igényű, a kortárs tudományos közvélekedés által is elismert, illusztratív útbeszámolót, társadalomrajzot közölt többek között Ceylonról és Bengáliáról (*Andrássy*, 1853), amelynek sikere szerepet játszott az MTA levelező tagjai közé való megválasztásában is, és amelynek díszkiadású változata a magyar utazási irodalom egyik legszebb darabja.

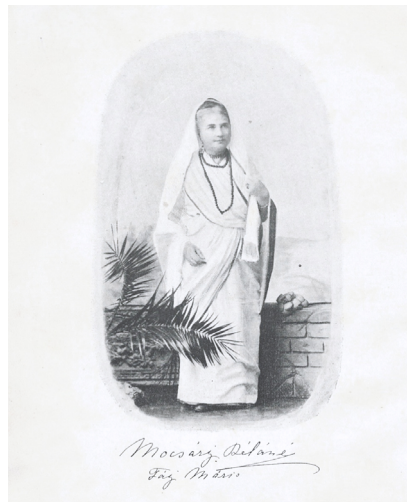
Berzenczey László (1820–1884) ugyancsak 1849-es emigráns, Föld körüli utazó, őshazakutató. 1873–1874. évi belső-ázsiai útjáról hazatérőben átkelt a Karakorumon, illetve a Himaláján. Ő volt az első magyar utazó, aki észak felől eljutott Indiába, részben érintve Kőrösi Csoma Sándor nyugat-himalájai tartózkodásának helyszíneit. Utazói teljesítményei vitathatatlanok, de indiai vonatkozásainak nincs érdemi tudományos eredménye; mindössze egy rövid hírlapi beszámolót közölt a *The Times of Bombay* 1874. szeptember 4-i számában ladaki úti tapasztalatairól, amelyet Kubassek (1989) ismertetett.

Latinovits Géza (1863–1914) földbirtokos, vadászutazó az 1890-es években kedvtelésből nagy utazásokat tett Európában, Észak-Afrikában, a Közel-Keleten és Indiában is. Utóbbi útvjáról két, földrajzi vonatkozásokkal bíró beszámolót is közzétett *A maharadzsák honából* (Latinovits, 1897a), illetve *Vázlatok Indiáról* (Latinovits, 1897b) címmel. Előbbiből nagy sikerű felolvasást is tartott a Magyar Földrajzi Társaság 1896. december 17-i ülésén.

Mocsáry Béláné Fáy Mária (1845–1917) földbirtokos férje halála után mintegy vigasztalódként kezdett utazni. Az első magyar önálló női világotúzó és útleíró volt (3. ábra). Kiemelkedő jelentőségű az 1893 végén kezdődött három hónapos indiai útja, melynek során ellátogatott Kőrösi Csoma sírjához, illetve bebarangolta az egész országot. Utazását végül Ceylonban fejezte be. Úti élményeiről, tapasztalatairól népszerű ismeretterjesztő beszámolókat közölt (4. ábra) (Mocsáryné Fáy, 1899, 1901).

3. ábra: Mocsáry Béláné Fáy Mária portréja

Figure 3. Béláné Mocsáry, Mária Fáy's portrait

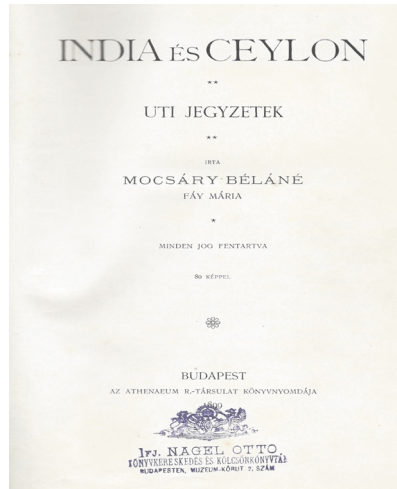

Forrás: <https://www.foldvaribooks.com/pages/books/757>

Ez utóbbi körben Sebők Imre (1878–1917) személyében már szakképzett utazóval is találkozhatunk, aki még nem sorolható a tudós, pláne a szoros értelemben vett India-utazók közé, de földrajz-termesztetrajz szakos paptanárként geográfiai ismeretek birtokában vágatott neki már a 20. század elején, 1905-ben Föld körüli utazásának. Ennek során paptársával, Izsóf Alajossal Észak-Amerikából indulva áthajóztak a Távols-Keletre, majd onnan Indiába. Calcuttaból indulva ellátogattak Kőrösi Csoma sírjához, azután Ceylont és Bombayt érintve hagyták el Indiát. Úti tapasztalatairól részletes beszámolókat közölt, melyek indiai vonatkozásai azonban mélységükben és terjedelmükben marginálisak.

Széchenyi Béla (1837–1918) gróf, Széchenyi István fia, földbirtokos, Ázsia-utazó a nevével fémjelzett 1877–1880-as kelet-ázsiai expedíció mecénása és annak maga is résztvevője. Az utazás tudományos eredményeinek megjelentetésében (Széchenyi, 1890–1897) vállalt szerepe révén elévülhetetlen érdemeket szerzett a hazai földrajztudomány, illetve utazási irodalom gazdagításában India vonatkozásában is, noha ő maga ilyen irányú tevékenységet nem végzett. Az utazásról Kreitner Gusztáv, az expedíció térképész tagja népszerű stílusban írt útinaplót tett közzé (Kreitner, 1882).

4. ábra: Mocsáryné India és Ceylon című kötetének címlapja
 Figure 4. Front page of Mocsáryné's travel notes titled India and Ceylon

Forrás: <https://www.foldvaribooks.com/pages/books/757>

Ujfalvyné Bourdon Mária (1842–1904) Ujfalvy Károlynak, többek között a Nyugat-Himalája vidéke tudós kutatójának francia származású felesége volt, aki férjét összes földrajzi útjára elkísérte, és neki köszönhető, hogy expedícióik eredményei népszerű, ismeretterjesztő kiadványokban is napvilágot láttak.

Tudós utazók

Az Indiával kapcsolatba került tudós utazókat alapvetően három típusba sorolhatjuk. Részben olyanokról van szó, akik megfordultak Indiában, de ennek jelentősége életműükben elhanyagolható. Másrészt olyan Indiát járó tudósok, akik nem India-kutatók voltak, de a szubkontinensen tett szakmai útjaiknak elismert tudományos hozadéka van. Végül, de nem utolsósorban a legszorosabb értelemben vett tudós India-utazók tartoznak ide, akiknek a munkássága Indiával szorosan összefonódott. Amellett, hogy életüket legalább részben India tanulmányozásának szentelték, mély nyomot hagytak a hazai keletkutatásban is.

Az első csoport egyik tagja *Besse János* (1765–1841) világjáró őshazakutató, a Kaukázus és Kis-Ázsia utazója. Járt egyebek mellett Indiában is, noha erről szóló érdemi információk nem állnak rendelkezésre. Megjegyzendő, hogy Besse tudományos törekvéseit kortársai nem méltányolták, így más térségekre vonatkozó útibeszámolóit is jórészt visszhangtalanok maradtak. E körbe sorolhatjuk a tudósként messze elismertebb *Bíró Lajos* (1856–1931) zoológust, entomológust, néprajzi gyűjtőt, Új-Guinea tudományos feltáróját, aki nevezetes óceániai expedíciójáról hazatérőben néhány hetet töltött Ceylonban és Indiában. Ez utóbbi kiterő jelentősége életműve, munkássága, utazásai egészét tekintve elhanyagolható, tényleges India-utazóként nem tartják számon.

A nem kifejezetten Indiát kutató, de az országra vonatkozó ismereteket komoly szaktudományos eredményekkel gazdagító tudós utazók között öt személyről kell megemlékeznünk. *Szentkatolnai Bálint Gábor* (1844–1913) (5. ábra) nyelvész, a magyar nyelvrokonság és őshaza kutatója elsősorban mongolista volt, de Széchenyi Béla kelet-ázsiai tudományos expedíciójának tagjaként – noha annak csak első, Sanghajig tartó szakaszán vett részt – eljutott Dél-Indiába, ahol a dravida nyelvek és a magyar nyelv rokonságának lehetséges nyomait kutatta. Bár e nyelvrokonítási kísérlete végül nem

állta ki a szakmaiság próbáját, indiai útja, illetve az ennek nyomán megszülető, egyedülállóan értékes dravida (tamil) nyelvi tanulmánya mégis komoly tudományos hozadékkal, tudománytörténeti jelentőséggel bír (Szentkatolnai Bálint, 1897).

5. ábra: Szentkatolnai Bálint Gábor portréja
Figure 5. Gábor Szentkatolnai Bálint's portrait

Forrás: <https://m.nyest.hu/hirek/szentkatolnatol-mongoliaig-es-vissza>

Déchy Mór (1851–1917), a Kaukázus tudományos megismerésének úttörője, aki fő kutatási területére szervezett expedícióit megelőzően 1879-ben tett utazást Indiában, a keleti Himalája térségében, ahol sokakhoz hasonlóan felkereste Kőrösi Csoma Sándor sírját, újáról pedig tudományos beszámolót publikált a Földrajzi Közleményekben (Déchy, 1880).

Id. Lóczy Lajos (1849–1920) (6. ábra) geológus, geográfus, a hazai földrajztudomány kiemelkedő alakja volt. Széchenyi Béla kelet-ázsiai expedíciójának tagjaként jelentős mértékben hozzájárult a Himalája térségére vonatkozó földtudományi ismeretek bővüléséhez. Egyebek mellett azonosította a Transzhimaláját, kimutatta a Szikkimi-Himalája takaróredős szerkezetét, leírta a rétegrátalódás elméletét. A Kelet-Himalájában tett megfigyeléseiről, kutatási eredményeiről a Földrajzi Közleményekben közölt beszámolót (Lóczy, 1907). A Bengáli Ázsiai Társaság könyvtárát tanulmányozva számos Kőrösivel kapcsolatos felfedezést tett, addig ismeretlen kéziratokra bukkant.

Id. Xántus János (1825–1894) természettudós, néprajzkutató, Amerika és Délkelet-Ázsia utazója, növény- és állatvilágának, illetve néprajzi anyagának tudományos gyűjtője, de India-utazóként is számon tartjuk, hiszen ha csak rövid időre is, de 1868-ban kezdődött kelet-ázsiai útja során partra szállt Ceylon szigetén, ahol gazdag állattani gyűjteményre tett szert, ráadásul itteni tapasztalatairól tudományos dolgozatban is beszámolt (Xántus, 1877).

Madarász Gyula (1858–1931) ornitológusként, a Magyar Nemzeti Múzeum állattárának tudós munkatársaként a Föld számos vidékét érintő madártani megfigyelő- és gyűjtőúton vett részt, amelyek közül jelentőségét tekintve kiemelkedik az 1896–1897-es dél-ázsiai expedíció, amelynek keretében Indiában és Ceylonban végzett gyűjtést, illetve ennek tudományos eredményeit szakcikkben publikálta (Madarász, 1897).

6. ábra: Lóczy Lajos portréja
Figure 6. Lajos Lóczy's portrait

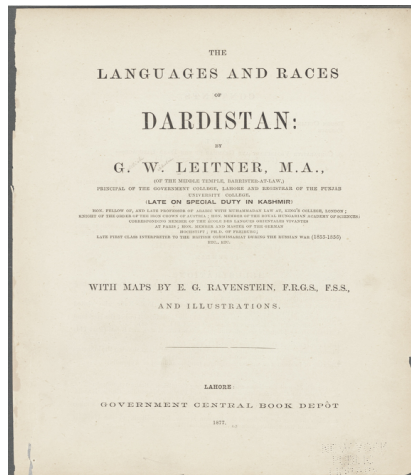
Forrás: <https://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=72151>

A kifejezetten India-kutatóként tudományos elismerést szerzett utazók között két széles körben ismert és két, mára méltatlanul elfeledett tudósról kell említést tennünk. Közülük vitathatatlanul a leginkább elismert és a széles közvélemény előtt is leggazdagabb emlékezettel rendelkező India-utazónk az őshazakutató nyelvész, *Kőrösi Csoma Sándor* (1784–1842), a tibetológia tudományának megalapítója. Részletesen feldolgozott életrajzának és tudományos teljesítményének a terjedelmi korlátok miatt e helyütt nincs módunk, de talán nem is szükséges nagyobb teret szentelnünk, a nemzeti és nemzetközi emlékezetben betöltött szerepéről az alábbiakban még úgymint bővebben szólnunk. Annyit azonban már most mindenképpen szükséges leszögeznünk, hogy személyében az első, egyúttal a legismertebb és legelismertebb magyar tudós India-utazót, illetve a hazai orientalisztika legendás vezéralakját tisztelhetjük (Kiss-Csapó, 2009), akinek az emlékezeti ereje a hazai keletkutatók között messze a legkimagaslóbb és a leginkább élő.

Stein Aurél (1862–1943) világhírű régész, történész, térképész, Belső-Ázsia nemzetközileg is kiemelkedő felfedezője, aki munkásságának első időszakában, még a 19. század végén kifejezetten Indiával kapcsolatos kutatásai révén tett szert tudományos elismerésre. 1887-ben került Lahore-ba, ahol előbb a Pandzsábi Egyetemen szanszkrit nyelvet tanított, majd az Oriental College igazgatójaként dolgozott. Tanulmányozta Kasmír régészeti, néprajzi, történeti-földrajzi viszonyait és feldolgozta Nagy Sándor indiai hadjáratának történetét (Stein, é.n.). 1899-től a calcuttai egyetem munkatársaként bengáli és bihári történeti-földrajzi vizsgálatokat végzett.

Tudományos teljesítményét és korabeli elismertségét tekintve előbbiekkal egyenrangú, noha mára szinte teljesen elfeledett India-kutató volt a pesti német nyelvű polgárcsaládból származó *Leitner Gottlieb Vilmos* (1840–1899) orientalista, nyelvész, régész, gyarmati tisztviselő. Ő volt a Pandzsábi Egyetem megalapítója és első rektora. A Nyugat-Himalája térségének nyelvészeti és régészeti kutatásában kimagasló eredményeket ért el: felismerte az ún. dárd nyelvek létezését, illetve azonosította az indiai gréko-buddhista kultúra emlékeit. Sokakhoz hasonlóan ő is felkereste Kőrösi Csoma nyugat-tibeti tartózkodásának helyszíneit. Tudományos eredményeit széles körben publikálta (7. ábra) (Leitner, 1877, 1996).

7. ábra: Leitner G. Vilmos Dárdisztán nyelvei és embertípusai című munkájának címlapja
Figure 7. The front page of one of Gottlieb Wilhelm Leitner's works

Forrás: <https://digitalcollections.nypl.org/items/d2408050-63d1-0133-aefe-00505686a51c>

8. ábra: Ujfalvy Károly portréja
Figure 8. Károly Ujfalvy's portrait

Forrás: https://adt.arcanum.com/hu/view/OrszagVilag_1884_2/?pg=326&layout=s

Ugyancsak feledésbe merült Ujfalvy Károly (1842–1904) (8. ábra), a Franciaországban megtelepedett nyelvész, etnográfus, Közép-Ázsia és a Nyugat-Himalája kutatójának életműve. Feleségével, Marie Bourdonnal együtt megtett két turkesztáni útjukat követően 1881-ben indultak indiai (nyugat-himalájai) expedíciójukra. Szimlában találkoztak Leitnerrel is. Kasmíri (baltisztáni és ladaki) utazásukról gazdag néprajzi és embertani gyűjteménnyel tértek vissza. Antropológiai, etnográfiai, nyelvészeti, földrajzi munkái kiemelkedő értékek (Ujfalvy, 1884).

Misszionáriusok

Az India-utazók egyik jellegzetes típusát alkották a jezsuita hittérítők, akik közül az egyetlen, komolyabb emlékezeti potenciállal bíró személy, *Hausegger József* (1700–1765), az életének utolsó három és fél évtizedét a Malbár-parton missziós munkával töltő német származású paptanár, aki ott is halt meg. Indiai munkássága teljes egészében feldolgozatlan; a portugál királyi udvarba küldött levelekben számolt be dél-indiai földrajzi, történeti és néprajzi megfigyeléseiről. Ezek kivonatos fordítása magyarul is elérhető (Pinzger, 1931).

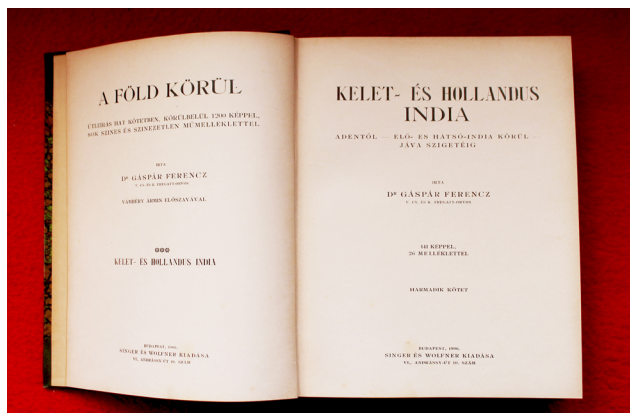
Szinnyei három további misszionárius utazó, *Beniczky Ferenc* (1679–1715), *Erber György* (1660–1715) és *Kovács Pál* (1698–1753) nevét említi még, akik azonban csak nagyon rövid ideig tartózkodtak Indiában, és ottani tevékenységükről érdemi információ, illetve tőlük származó beszámoló nem áll rendelkezésre.

Hajós utazók

A tengerészként világot járó 19. századi magyar India-utazók közül három személyt tudunk nevesíteni, akik közül ketten indiai, ceyloni tapasztalataikról útjelentésekben, útleírásokban is beszámoltak. *Gáspár Ferenc* (1861–1923) az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészetének szolgálatában álló hajóorvosként az 1880–1890-es években több éven keresztül járta a tengereket. Érdekes, a tudományos ismeretterjesztést szolgáló óriási terjedelmű értékes leírásokban számolt be egzotikus amerikai, ázsiai, óceániai úti élményeiről (9. ábra) (Gáspár, é.n., 1906).

9. ábra: Részlet Gáspár Ferenc *A Föld körül* című művéből.

Figure 9. The front page of Ferenc Gáspár's work titled *East and Dutch India* from the series *Around the World*

Forrás: [https://galeriasavaria.hu/termekek/reszletek/konyv/3489149/Utazas-a-Fold-korul-I-VII.-kotet-1906-\(Dr.-Gaspar-Ferenc\)/](https://galeriasavaria.hu/termekek/reszletek/konyv/3489149/Utazas-a-Fold-korul-I-VII.-kotet-1906-(Dr.-Gaspar-Ferenc)/)

Ugyancsak a Monarchia hadiflottájában szolgált tengerésztisztként *Semsey Gusztáv* (1838–1909), aki több magyar mellett már az 1857–1859-es Novara-expedícióban, az osztrák haditengerészet Föld körüli, Ceylont is érintő kutatóútján részt vett. Később egy korvett kapitányaként 1885–1886-ban önálló utat vezetett Dél-Ázsiába az Indiával és Ceylonnal való kereskedelmi kapcsolatok lehetőségeinek feltérképezése céljából. Ezen útvjáról szóló, hosszú ideig kiadatlan beszámolója a mai olvasók számára szerencsére már elérhető (Semsey, é.n.).

Soterius Arthur (1852–1913) medgyesi szász hajóorvos 1883-tól állt a Lloyd Gőzhajótársaság szolgálatában. Két éven keresztül járta a tengereket, ennek során megfordult Indiában, illetve Ceylon

szigetén is. Erre vonatkozó részletesebb információk, tőle származó útbeszámolók azonban nem ismertek.

Gyarmati, uralkodói szolgálatban álló utazók

Noha mindössze két személyt sorolhattunk e típusba, önálló kategóriaként való létjogosultsága nézetünk szerint mindenképpen indokolt. *Duka Tivadar* (1825–1908) (10. ábra) élete a lehető legszorosabban összefonódott Indiával, elkötelezett India-kutató volt. Eredetileg jogász, de '48-as emigránsként Londonban orvosi diplomát szerzett, majd a brit–indiai gyarmati hadsereg szolgálatába szegődve, katonarvosként mintegy húsz évet töltött Indiában. Indiai tapasztalatairól, földrajzi megfigyeléseiről közölt munkái (Duka, 1867) forrásértékűek, legfőbb érdeme azonban Kőrösi Csoma Sándor életművének rendszerezése, tudományos munkásságának megismertetése, kiadása (11. ábra) (Duka, 1885).

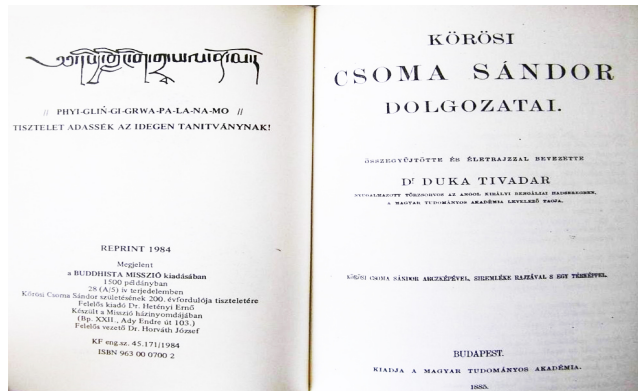
10. ábra: Duka Tivadar portréja
Figure 10. Theodore Duka's portrait

Forrás: <https://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=71864>

Honigberger János Márton (1795–1869) erdélyi szász orvos, gyógyszerész volt, aki életének nagy részét utazással és a helybeliek gyógyításával töltötte, emellett azonban aktív anyagi célzatú gyűjtőmunkát is végzett, útjairól régiségeket, érméket, ásványokat vitt magával. Négy alkalommal járt Indiában, jellemzően uralkodói szolgálatban: 1829–1833 között Ranjit Singh maharádzsa udvari orvosa volt Lahore-ban, harmadik indiai tartózkodása idején pedig Gulab Singh maharádzsa orvosaként szolgált Kasmírban, illetve Calcuttában folytatott orvosi gyakorlatot. Életének jelentős indiai vonatkozásai vannak tehát, de utazói tevékenysége nem kötődik kizárólagosan vagy meghatározóan Indiához. Utazói szenvedélytől, sőt nem kis részben kalandvágytól hajtva szinte egész életét mozgásban töltötte, Ázsia számos országában megfordult. A németül íródott gyógyászati-térmésztrajzi tematikájú útbeszámolója (Honigberger, 1853), amely gazdag indiai vonatkozásai miatt komoly forrásértékkel bír, Buczkó (2003) fordításának és szerkesztőmunkájának köszönhetően ma már magyarul is olvasható.

11. ábra: Duka Tivadar Körösi Csoma életművét összegző munkája
Figure 11. Theodore Duka's work summerizing Körösi Csoma's oeuvre

Forrás: https://tudomany.blog.hu/2014/07/03/a_korosi_csoma-hagyatek_elso_feldolgozoja_duka_tivadar_adomanya_az_mta-nak

Indiában megtelepedett személyek

Szintén önálló csoportba helyezhetők azok az utazók, akik életüket véglegesen Indiához kötötték. E körben két további utazóról kell megemlékeznünk, noha – amint arra írásunk elején történt utalás – az utazói típusok közt számos esetben létezik átfedés. A misszionáriusok közé sorolt Hausegger József kétségtelenül szerepelhetne itt is, Míg *Rehatsek Ede* (1819–1891) joggal kerülhetne a tudósok közé. Eredeti végzettségét tekintve mérnök volt, aki mégis orientalistaként tett szert tudományos elismerésre, még ha ennek a nyomai ma Magyarországon alig felismerhetők. 1847-ben telepedett le Bombayben, ahol kezdetben brit szolgálatban mérnökként dolgozott, majd a Wilson College, India egyik legrégebbi múltra visszatekintő felsőoktatási intézményének matematikatanára volt. Haláláig, mintegy 45 éven át Bombayben élt. Számos, az arab és perzsa történelemmel, illetve irodalommal kapcsolatos tanulmánya jelent meg angolul, több keleti nyelvet ismert. Szerény körülmények között, visszavonultan élt, de tudományos tevékenységét nemzetközileg is méltányolták. Hagyatékát a szegény sorsú indiai gyerekek iskoláztatásának céljára rendelte fordítani, tehát nemcsak tudományos, de szociális érdemei okán is elismerésre méltó. Ő volt az Indiával kapcsolatba került magyarok közül az, aki indiaiként, a helyi társadalomba integrálódva élte az életét. Halála után testét hindu szokás szerint máglyán elhamvasztották (Balázs, 1993).

Honigberger Vilmos (1837–1865) rövid életű, erdélyi szász származású utazó, kereskedő, lapszerkesztő, aki nagybátyja, Honigberger János Márton segítségével érkezett Indiába, ahol képzés nélküli orvosként előbb Calcuttában tevékenykedett, majd 1861-ben Allahabadban telepedett le, nyomdát alapított, illetve létrehozta az Allahabad Conserver című lapot, amelynek a szerkesztője is volt. Üzleti utazás közben kompbalesetben vesztette életét.

További utazók

Egyik fenti kategóriába sem illőként emlékezzünk még meg két további utazóról! *Krausz Jakab* (1735 k.–1787) Jelky Andráséhoz hasonlóan a Holland Kelet-indiai Társaság szolgálatában katonaként szolgált és a hollandok indiai gyarmatain harcolva vesztette életét. *Schoefft Ágoston* (1809–1888) festőként számos keleti országban, többek között Indiában is megfordult. Leginkább arról ismert, hogy Calcuttában találkozott Körösi Csomával és megrajzolta az arcképét, amely máig az egyetlen

hiteles Körösi-portré, és amely a későbbi Körösi-ábrázolások forrásául szolgált (12 ábra.). Emellett több indiai vonatkozású történelmi témájú, illetve zsánerképe is ismert (13. ábra).

12. ábra: Körösi Csoma Sándor portréja
Figure 12. Portrait of Alexander Csoma de Kőrös

Forrás: <https://tereless.hu/keletkultinfo/korosi.html>

13. ábra: Schoefft Ágoston Ranjit Singh a Harmandir Szahibnál³ című festménye, 1850
Figure 13. August Schoefft's painting titled Ranjit Singh at Harmandir Sahib, 1850

Forrás: <https://www.alamy.com/stock-photo-ranjit-singh-at-harmandir-sahib-august-schoefft-vienna-1850-princess-137326258.html>

A 18–19. századi magyar India-utazók összefoglaló rendszerezése

A fentebb vázlatosan bemutatott és társadalmi háttérük, utazási motivációik, céljaik, elköteleződéseik szerint különböző típusba sorolt személyek mindegyikét életútjuk, eredményeik, Indiával kapcsolatos munkásságuk súlya alapján a korábban jelzett három kategória – szoros értelemben vett India-utazók, Indiát járó utazók és akik megfordultak Indiában – valamelyikébe ugyancsak elhelyez-

³ Más néven Arany Templom, a szikhek legfőbb vallási szentélye Amritsarban.

hetjük; erre vonatkozó utalásokkal az előbbieken már éltünk. Az utazók e kettős szempontrendszer alapján történő tipizálásának eredményét most egy mátrix formájában összegezzük (1. táblázat).

1. táblázat: A 18–19. századi magyar India-utazók összefoglaló rendszere
Table 1. The composite system of the 18th–19th century Hungarian India travellers

	Utazók szoros kapcsolatban Indiával	Indiában járt utazók érzékelhető lenyomattal	Indiában megfordult utazók érdemi munkásság nélkül
Független, amatőr világjárók		Andrássy Manó, Berzenczey László, Latinovits Géza, Mocsáryné Fáy Mária, Sebők Imre, Széchenyi Béla, Ujfalvyné Bourdon Mária	Cziriák Károly, Esterházy Mihály, Justh Zsigmond, Kemény Endre, Orczy Elek, Schuller György, Szalay Imre, Szemere Attila, Tallián Emil, Tisza Lajos
Tudós utazók	Kőrösi Csoma Sándor, Leitner Gottlieb Vilmos, Stein Aurél, Ujfalvy Károly	Bálint Gábor, Déchy Mór, id. Lóczy Lajos, Madarász Gyula, id. Xántus János	Besse János, Biró Lajos
Hittérítők	Hausegger János		Beniczky Ferenc, Erber György, Kovács Pál
Hajós utazók		Gáspár Ferenc, Semsey Gusztáv	Soterius Arthur
Gyarmati, uralkodó szolgálatban állók	Duka Tivadar	Honigberger János Márton	
Indiában megtelepedett személyek	Rehatsek Ede	Honigberger Vilmos	
Mások		Schoefft Ágoston	Krausz Jakab

A szoros értelemben vett India-utazók emlékezete

Azon hét utazó közül, akik kifejezetten szoros kapcsolatba kerültek Indiával, *Kőrösi Csoma Sándor* emlékezete kimagaslóan intenzív, különböző mértékben, de messze megelőzi a másik hat személyt a róla őrzött, illetve fennmaradt emlékek száma, emlékezeti terének mérete tekintetében. Szülőhelyén, a székelyföldi Csomakőrösön – a falu neve, amely eredetileg Kőrös volt, híres szülőtte iránti tiszteletből egészült ki a Csoma előtaggal – emlékét ma is aktívan ápolják. 1999-ben avatták fel az emlékházát, amelyben 2000 óta állandó kiállítás mutatja be életútját és munkásságát. Emellett a községhezán egy külön emlékszobát is berendeztek. Szülőfalujában és a községközpont Kovásznában mellszobrok (14. ábra), a csomakőrösi református templomban pedig emléktáblák hívják fel rá a figyelmet. Az évente megrendezett Kőrösi Csoma Sándor Napok keretében kulturális programokkal, konferenciákkal tisztelgenek az emléke előtt, illetve adják át a nevét viselő Emlékérmét a Kőrösi Csoma-örökség ápolásában érdemeket szerzett személyeknek (KCSSE Online). Több egyesület, alapítvány, ösztöndíjprogram is viseli a nevét (Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Kőrösi Csoma Jógaegyesület, Csoma Szobája Alapítvány, Kőrösi Csoma Ösztöndíjprogram, Kőrösi Csoma Turisztikai Díj stb.).

Dardzsilingi sírja nemzeti zarándokhelyeink között kitüntetett szereppel bír, amint arra fentebb többször is utaltunk, a múlt magyar India-utazói közül sokan felkeresték a síremlékét, és nincs ez

másként ma sem (15. ábra). Tudományos eredményei összegzésének, mindenekeelőtt a tibeti nyelvtan és a tibeti–angol szótár (Csoma de Kőrös, 1834a, 1834b) összeállításának helyszínén, a Kolkatában található Bengáli Ázsiai Társaság székházában kiállítással és az ott felállított mellszobrával adóznak emléke előtt. A tibeti nyelv és kultúra állhatatos és sok megpróbáltatással járó tanulmányozásának nyugat-himalájai helyszínein, a kanami, phuktali és zanglai buddhista hegyi kolostorokban eltöltött évekre az idők során ott elhelyezett számos emléktábla utal.

14. ábra: Kőrösi Csoma Sándor mellszobra szülőfaluja főterén

Figure 14. The bust of Alexander Csoma de Kőrös on the main square of his native village

Forrás: <https://www.terjhazavandor.ro/csomakoros/>

15. ábra: A PTE 650 emlékexpedíció tagjai Kőrösi Csoma Sándor sírjánál Dardzsilingben 2016-ban

Figure 15. Members of the University of Pécs (PTE) 650 Remembrance Expedition at the tombstone of Alexander Csoma de Kőrös, in Darjeeling in 2016

Forrás: https://mersz.hu/dokumentum/matud__132

Szülőföldjén és Indián kívül Kőrösi számtalan további emlékhellyel rendelkezik a Kárpát-medencében és azon túl is. A teljességre törekvés szándéka nélkül – szinte lehetetlen lenn a világ számos pontján fellelhető összes emlékhelyét nevesítenünk – említünk meg ezek közül néhányat. Különleges vonatkozásai miatt semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül a hazai buddhista helyszíneken

található emlékhelyeket: a balatonkeresztúri Rabten Tashi Ling Tibeti Kultúrközpontban szobor emlékeztet rá, a Heves megyei Tar községben elhelyezkedő Buddha Parkban pedig a róla elnevezett emlékpark és békesztúpa hívja fel rá a figyelmet. A Pilisben kilátó viseli a nevét. Egykori alma materében, a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, Sepsiszentgyörgyön, a Tolna megyei Tevelen, az egykori Kőrösi Csoma Sándor Székely Tanintézményben, Göttingenben, egykori szálláshelyén, Teheránban, keletre tartó útjának egyik állomásán és még sok más helyen emléktáblákat állítottak a tiszteletére. A szegedi Nemzeti Emlékcsarnokban szimbolikus sírhelye (kenotáfiuma) látogatható. Mindezek mellett több közintézményben – köztük az érdi Magyar Földrajzi Múzeumban – és köztereken (16. ábra) találkozhatunk a szobraival.

16. ábra: Kőrösi Csoma Sándor köztéri szobra 1968-ból, Pécsset. Alkotó: Antal Károly

Figure 16. Street statue of Alexander Csoma de Kőrös in Pécs. Sculptor: Károly Antal, erected in 1968

Forrás: <https://mapio.net/pic/p-35318799/>

Ópusztaszer-től a fővárosig több mint hatvan településünkön találkozhatunk róla elnevezett közterekkel, illetve több mint tíz közoktatási intézmény, általános és középiskolák viselik a nevét hazánkban (17. ábra).

A Kőrösi Csoma Sándor emléket idéző intézmények, szervezetek, tárgyak, kiadványok sora ezzel még korántsem teljes. Néhány további példa: a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Könyvtárának Csoma Gyűjteménye; a svédországi magyarok kulturális életének szervezésében, nemzeti identitása ápolásában kulcsszerepet játszó göteborgi Kőrösi Csoma Sándor Művelődési Kör; az ugyancsak róla elnevezett Kőbányai Kulturális Központ; a megalapításának 100. évfordulóját 2020-ban ünneplő Kőrösi Csoma Társaság, a hazai orientalisztika tudományos szervező intézménye; a magyarországi keletkutatás legkiválóbb eredményeit közlétező könyvsorozat, a Kőrösi Csoma Kiskönyvtár (18. ábra). Emellett több bélyegsorozaton is megjelent, sőt még tearózsza hibridet is neveztek el róla (Szőregi rózsza Online). Kőrösi Csomának természetesen a szakirodalmi emlékezete is monumentális: például a Pécsi Tudományegyetem Könyvtárának katalógusa a Kőrösi névére szerzőként, címként vagy tárgyszóként történő keresés alkalmával 292 találatot jelez. Munkásságának, tudományos jelentőségének nemzetközi elismertségére utal, hogy a róla szóló Wikipédia-szócikkek 24 nyelven – köztük arabul, hindiül, japánul, kínaiul, örményül, baszkul is – elérhetők.

Az itt tárgyalt hét India-utazó esetében élő és érzékelhető emlékezettel Kőrösön kívül csak *Stein Aurél* rendelkezik, ami elsősorban saját művei, a róla szóló szakirodalom, emlékkonferenciák, időszaki kiállítások stb. keretében értelmezhető. A PTE Könyvtár állományában történt – a fentebb

Kőrösi kapcsán említett – keresés 56 rekordot eredményezett, tehát hazai szakirodalmi láthatósága érzékelhetően halványabb, de egyértelműen számottevő, viszont Kőrösivel összevetve több, 34 nyelven olvasható róla Wikipédia-szócikk. Fizikai emlékezete tudományos érdemeihez mérten nagyon szerény, ami nyilván abból a tényből eredeztethető, hogy polgári és zsidó származása, külföldi (angol) állampolgársága miatt Kőrösivel ellentétben nem válhatott az államszocialista időszak alatt erőteljesen formált nemzeti emlékezetben meghatározó szereplővé. Nemzetközi ismertsége a hazainál – nem meglepő módon – messze jelentősebb.

17. ábra: A hajdúnánási Kőrösi Csoma Sándor Gimnázium épülete

Figure 17. Building of the Alexander Csoma de Kőrös grammar school in Hajdúnánás

Forrás: <http://pallertriasz.hu/korosi-csoma-sandor-gimnazium-rekonstrukcio-tervezes-hajdunanas/>

A Stein emlékezeti térben fellelhető tárgyi elemek száma, annak objektumsűrűsége ismét csak Kőrösiével összevetve tehát sokkal alacsonyabb és területileg jóval kisebb diverzitású, szinte kizárólag hazai és indiai helyszíneket tartalmaz. A budapesti szülőháza helyén álló épület falán 1976-ban helyeztek el emléktáblát (Polgárdy, 2012), a Magyar Földrajzi Múzeum kertjében pedig a mellszobra látható. Magyarországon ezeken kívül az MTA Keleti Könyvtárának Stein-gyűjteménye emlékeztet rá, amelynek az állományát az általa az Akadémiára hagyott értékes magángyűjteménye adja, illetve egyetlen balatonfüredi utca viseli a nevét.

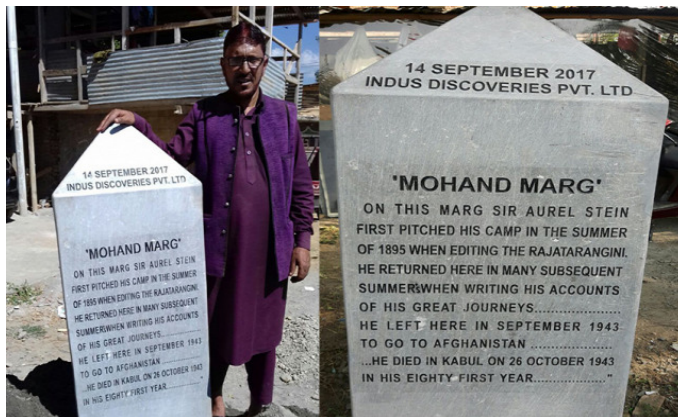
Három további külföldi helyszínről lehet és kell is megemlékeznünk Stein Aurél kapcsán. A újdelhi Nemzeti Múzeum közép-ázsiai anyagát bemutató Stein-gyűjtemény részeként látható a portréja és olvasható az életrajza, illetve tájékoztató arról, hogy az ott bemutatott tárgyi emlékek Stein Aurél régészeti kutatásainak eredményeként kerültek napvilágra (Külhoni magyarok Online). 2017-ben helyezték a felújított Stein-emlékkövet (19. ábra) a kasmíri Mohand Margon, azon a Szind folyó völgye fölé magasodó hegyháton, ahol állandó nyári sátorszállását felütötte, és ahová nyaranta rendszeresen visszatért pihenés és kutatási eredményeinek összegzése, írásba foglalása céljából (Rásonyi, 1960).

18. ábra: A Kőrösi Csoma Kiskönyvtár sorozat kötetei
Figure 18. Some volumes of the Kőrösi Csoma Small Library series

Forrás: https://bookline.hu/product/home.action?_v=4_db_konyv_a_koroszi_csoma_kiskonyvtar_so&type=20&id=3985353

19. ábra: Stein Aurél kasmíri emléktáblája
Figure 19. Sir Aurel Stein's Kashmiri memorial stele

Forrás: <https://indiahangja.reblog.hu/stein-aurel>

Kabulban található, ma is jó állapotban lévő, gondozott sírját az ország belpolitikai helyzete szabta lehetőségektől függően kisebb-nagyobb rendszerességgel látogatják az ott tartózkodó magyarok. E tekintetben nagy jelentőséggel bírt az elmúlt években a NATO afganisztáni magyar katonai missziója (20. ábra), mindazonáltal sírhelyének ismertsége, a nemzeti emlékezetben betöltött szerepe a dardzsi-lingi Kőrösi Csoma-síremlékkal összehasonlítva sokkal kisebb.

A többiek, *Leitner Gottlieb Vilmos*, *Duka Tivadar*, *Ujfalvy Károly*, *Rehatsek Ede* és *Hausegger József* hazai kötődései jóval halványabbak, Magyarországhoz gyenge szálakkal kapcsolódnak csupán, ezért érthetően a nemzeti emlékezetben, a hazai emlékezeti térben nem jelennek meg. Duka és Ujfalvy olvashatók magyarul, a róluk szóló irodalom viszonylag bőséges. Leitnerről, Rehatsekről és Hauseggerről azonban csupán szórványos információk állnak rendelkezésre magyarul.

KÖVETKEZTETÉSEK

Kőrösi Csoma Sándor a nemzeti hős és példakép megtestesítője, megkérdőjelezhetetlenül a magyar nép fia, őshazájának fürkésze. Mind a szakmai, mind pedig a köznapi emlékezete élő és virágzó, mindenhol jelenlévő, etalonértékű. Stein Aurél, akinek a tudományos teljesítménye Kőrösiével egyenrangú, társadalmi háttere, polgári és zsidó származása okán, a második világháború utáni emlékezetpolitika által a brit érdekek képviselőjeként beállított tudósként, magyar nemzeti elköteleződése ellenére nem tehetett szert ehhez hasonló népszerűsége. Bár munkái révén élénken jelen van a hazai irodalomban és tudományosságban, fizikai emlékezete halovány.

Duka Tivadar és Ujfalvy Károly tudományos teljesítményének lenyomata, szakmai elismertsége érzékelhető, de köznapi emlékezetük nem létező. Leitner és Rehatsek kizárólag angolul írtak, munkáik szűk tudományos kör számára lehetnek érdekesek, illetve értékesek, inkább csak tudománytörténeti jelentőségük van. Köznapi értelemben teljesen ismeretlenek. Utóbbiban azonban különleges életútja miatt igazi indiaivá vált magyarként komoly emlékezeti potenciál rejlik. Végül Hausegger élete és munkássága sajnálatos módon teljesen feledésbe merült. Rá rejtőzködő kincsként tekinthetünk csupán.

20. ábra: Stein Aurél sírja Kabulban

Figure 20. Sir Aurel Stein's tomb in Kabul

Forrás: <https://ma7.sk/kavezo/stein-aurel-a-vilaghuru-magyar-azsia-kutato>

IRODALOMJEGYZÉK

- Ács, M. (2017). A kereszténység Indiában és a magyar kapcsolódások. *Vallástudományi Szemle*, 13(3), 35–48.
- Andrássy, M. (1853). *Utazás Kelet-Indiákon. Ceylon, Java, China, Bengal*. Emich Gusztáv Könyvnyomdája.
- Balázs, D. (szerk.) (1993). *Magyar utazók lexikona*. Panoráma.
- Balázs, D. (1995a). *Magyar utazók Amerikában*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Balázs, D. (1995b). *Magyar utazók Ausztráliában, Óceániában és a sarkvidékeken*. Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Bangha, I. (2011). *Jöttem a Gangesz partjairól: Bengáli kultúra és magyar irodalom*. L'Harmattan.
- Bodrogi, T. (szerk.) (1978). *Messzi népek magyar kutatói I–II*. Gondolat.
- Buczko, Zs. (szerk.) (2003). *Napkeleti gyümölcsök avagy úti élmények*. JATEPress.
- Csoma de Kőrös, A. (1834a). *A Grammar of the Tibetan Language*. The Asiatic Society of Bengal.
- Csoma de Kőrös, A. (1834b). *Essay towards a Dictionnary, Tibetan and English*. The Asiatic Society of Bengal.
- Déchy, M. (1880). Jelentés Magas-Ázsiában tett utazásomról. *Földrajzi Közlemények*, 8, 33–57.
- Duka, T. (1867). Alsó-Bengál physikai és éghajlati tekintetben. *Budapesti Szemle*, 9(28), pp. 41–55.
- Duka, T. (1885). *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai*. Magyar Tudományos Akadémia.
- Fazekas, B. (2014). A 2014-es indiai parlamenti választások értékelése. *Modern Geográfia*, 9(3), 95–100.
- Gáspár, F. (é.n.). *Hét év a tengeren*. Singer és Wolfner.
- Gáspár, F. (1906). *A Föld körül I–VI*. Singer és Wolfner.
- Havasné Bede, P., & Somogyi, S. (szerk.) (1973). *Magyar utazók, földrajzi felfedezők*. Tankönyvkiadó.
- Honigberger, J. M. (1853). *Früchte aus dem Morgenlande oder Reise, Erlebnisse*. Carl Gerold und Sohn.
- KCSSE Online. Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület honlapja. Elérhető: <https://csoma-egyesulet.hu/>
- Kiss-Csapó, G. (2009). Hogyan vélekednek Ladakhban a modernizációról? Egy interjú-vizsgálat tanulságai. *Modern Geográfia*, 4(3), 1–26.
- Kitanics, M. (2018). Magyar arisztokraták Indiában. In Pap, N., & Gonda, T. (szerk.), *Magyar lábnyomok Indiában*. (pp. 24–48). CampInvest.
- Kreitner, G. (1882). *Gróf Széchenyi Béla keleti utazása India, Japán, China, Tibet és Birma országokban*. Révai Testvérek.
- Krizsán, L. (1994). *Magyar utazók Afrikában*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Krizsán, L. (1995). *Korai magyar utazók Európában*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kubassek, J. (1989). Berzenczey László leírása Ladakról (1874). *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 6, 71–72.
- Kubassek, J. (1993). *Magyar utazók Ázsiában*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kubassek, J. (1994). *Magyar expedíciók Ázsiában*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Külhoni magyarok Online. Stein Aurél emlékek – Delhi. Elérhető: <https://www.kulhonimagyarok.hu/programok/julianus-program/azsia/india/stein-aurel-emlekek-delhi/>
- Latinovits, G. (1897a). A maharadsák honából. *Magyar Földrajzi Közlemények*, 25, 9–26.
- Latinovits, G. (1897b). *Vázlatok Indiáról*. Különnyomat a Bácskából, Zombor.
- Leitner, G. W. (1877). *The Languages and Races of Dardistan*. Government Central Book Depot. <https://digitalcollections.nypl.org/items/d2408050-63d1-0133-aeef-00505686a51c>
- Leitner, G. W. (1996). *Dardistan in 1866, 1886 and 1893*. Asian Educational Services.
- Lóczy, L. (1907). Megfigyelések a Keleti-Himalájában. *Földrajzi Közlemények*, 35(6), 227–243.
- Madarász, Gy. (1897). Ceyloni gyűjtésem madártani eredményei. *Természettudományi Füzetek*, 20(3), 309–397.
- Mocsáryné Fáy, M. (1899). *India és Ceylon. Úti jegyzetek*. Athenaeum R. Társulat.

- Mocsáryné Fáy, M. (1901). *Keleti utazás. Egyiptom, Szentföld, India, Ceylon. Úti jegyzetek.* Athenaeum R. Társulat.
- Nemes, V. (2016). A nemi arányok eltolódásának vizsgálata Indiában. *Modern Geográfia*, 11(1), 3–22.
- Pinzger, F. (1931) *Magasztos eszmék útján.* Katolikus Missziók.
- Polgárdy, G. (2012). Ázsia romvárosainak feltárója. Emlékezés a százötven éve született Stein Auréllra. *Honismeret*, 40(6), 9–11.
- Rásonyi, L. (1960). *Stein Aurél és hagyatéka.* Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- Semsey, G. (é.n.). *Útjelentések 1885–86.* Navigare Press.
- Singh, N. (2014). Mapping metropolises in India. *Modern Geográfia*, 9(3), 77–93.
- Singh, R. (2015). Regional disparities in the post reform India. *Modern Geográfia*, 10(2), 41–68.
- Stein, A. (é.n.). *Nagy Sándor nyomában Indiába.* Franklin-Társulat.
- Szalay, I. (1897). *A rubinok hazájából (Ceylon).* Athenaeum Részvénytársulat.
- Széchenyi, B. (1890–1897). *Gróf Széchenyi Béla keletázsiai útjának tudományos eredményei 1877–1880, I–III.* Kilián György Egyetemi Könyvtár.
- Szentkatolnai Bálint, G. (1897). Tamul (dravida) tanulmányok. In *Gróf Széchenyi Béla keletázsiai útjának tudományos eredményei 1877–1880, II. köt.* (pp. 1–341). Kilián György Egyetemi Könyvtár.
- Szinnyei, J. (1891–1914). *Magyar írók élete és munkái I–XIV.* Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése. <https://adt.arcanum.com/hu/collection/SzinnyeiMagyarIrok/>
- Szöregi rózsza Online. Szoregirozsa.hu. a virtuális rozárium honlapja. <https://szoregirozsa.hu/rozsa/korosi-csoma-sandor/>
- Tallián, E. (1906). Útinaplómból. Török-Kanizsa és vidéke.
- Wilhelm, Z. (2008). Adatok az indiai urbanizáció folyamatának vizsgálatához. *Modern Geográfia*, 3(2), 152–209.
- Wilhelm, Z., & Zagyi, N. (2016). An essential synopsis of a prominent scholarly life-work. [Review of the volume *Geography, Development, Public Policy: Select Essays of Gopal Krishan*, edited by S. Kant, & N. Singh]. *Modern Geográfia*, 11(1), 1–2.
- Xántus, J. (1877). *Néhány hét Ceylon szigetén.* Franklin Társulat.
- Zagyi, N., & Ács, M. (2017). Christian missions as civil society movements at the service of Indian society. *Civil Szemle*, 14(3), 105–120.

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 4.0 nemzetközi licence-feltételeinek megfelelően felhasználható. (CC BY-NC-ND 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

This open access article may be used under the international license terms of Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

